

Zbigniew K. Wójcik, *Kramarz Walerian Marian* [w:] *Przemyski słownik biograficzny*, pod red. Ewy Grin-Piszczyk, Tomasz Pudłockiego, Anny Siciak, Przemysł 2016 s. 89-93

KRAMARZ WALERIAN MARIAN, pseud. „Waler”. 1 I 1905 Przemysł – zamordowany przez NKWD końcem czerwca 1941 r. w Dobromilu. Historyk, pedagog, działacz społeczny, konspirator niepodległościowy, sowiecki więzień polityczny. Syn Ludwika, pracownika na kolei oraz Marii z domu Tarczyło.

Uczęszczał do czteroklasowej Szkoły Ludowej im. cesarza Franciszka Józefa w Przemysłu (1911–1915), następnie podjął naukę w II Gimnazjum w Przemysłu na Zasaniu. W 1916 r. wstąpił do I Przemyskiej Drużyny Skautowej im. Dezyderego Chłapowskiego; 1 IX 1921 został drużynowym, z jego inicjatywy utworzono trzy plutony zuchów. W latach 1919–1920 należał do opartej o harcerzy Ochotniczej Legii Obywatelskiej w Przemysłu (komendantem był Jan Smółka), pełniąc w mieście służbę wartowniczą. Zaliczany jest do współorganizatorów Harcerskiego Klubu Sportowego „Czuwaj” w Przemysłu (marzec 1918 r.), w którym też grał w drużynie piłki nożnej. W ramach działalności YMCA (Young Men Christian Association) organizował obozy młodzieżowe w Turcji (1921–1923).

Walerian pomagał Janowi Smółce w porządkowaniu zbiorów bibliotecznych i archiwalnych Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Zapewne wpływ Smółki spowodował, że po zdaniu 1 VI 1923 matury, rozpoczął w październiku t.r. studia historyczne na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jana Kazimierza (UJK) we Lwowie. Uczęszczał na wykłady uczonych o autorytecie wykraczającym niejednokrotnie poza środo-

wiska krajowe. Zasadniczy wpływ na Kramarza wywarł jednak prof. Franciszek Bujak. Uczestnicząc w ćwiczeniach z Historii Społecznej i Gospodarczej, Kramarz przedstawił w czerwcu 1924 r. referat pt. *Spór profesorów Tymienieckiego i Grodeckiego o znaczenie prawa niemieckiego w Polsce*. W roku akademickim 1925/1926 przygotował (w ramach prowadzonego przez prof. Bujaka seminarium) pracę pt. *Tendencje socjalne ustawodawstwa Kazimierza Wielkiego*.

Był członkiem Polskiego Towarzystwa Historycznego oraz należał do Akademickiego Koła Przemysłań. Jednocześnie udzielał się w pracy Akademickiego Koła Historyków UJK, będąc w latach 1926–1927 jego prezesem. W czerwcu 1927 r. ukończył kurs dydaktyki historycznej zorganizowany przez zarząd Akademickiego Koła Historyków i Oddział Lwowski Związku Zawodowego Nauczycieli Polskich Szkół Średnich.

Ukoronowaniem studiów uniwersyteckich było przygotowanie pod kierunkiem prof. Bujaka dysertacji pt. *Ludność Przemysła w latach 1521–1921*, napisanej głównie na podstawie rejestrów i wykazów podatkowych, materiałów statystycznych, katalogów przyjęć do prawa miejskiego i innych materiałów znajdujących się w zasobie archiwalnym TPN w Przemysłu. Na jej podstawie i po zdaniu rygorozów Kramarz otrzymał 26 X 1929 stopień doktora filozofii. W związku ze zmianą przepisów o stopniach naukowych, 27 VI 1931 Rada Wydziału Humanistycznego UJK nadała Kramarzowi stopień magistra filozofii „jako dowód zakończenia studiów wyższych w zakresie historii”.

1 IX 1928 podjął pracę nauczyciela historii w Państwowej Szkole Handlowej w Przemyśle (od 1935 r. Państwowe Koedukacyjne Gimnazjum Kupieckie), pracował też w przemyskim Prywatnym Gimnazjum żeńskim im. M. Konopnickiej. W 1932 r. zdał przed Komisją Egzaminów Państwowych we Lwowie egzamin na nauczyciela historii w szkołach średnich, zaś w 1936 r. otrzymał uprawnienia do prowadzenia w szkołach handlowych zajęć w zakresie nauki o Polsce i ekonomii społecznej. Pełnił w Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego obowiązki instruktora nauczania historii dla nauczycieli szkół zawodowych (1934–1939). Uczestniczył w przygotowaniu programów i podręczników dla gimnazjów kupieckich, toteż w *Sprawozdaniu Dyrekcji Państwowej Szkoły Handlowej w Przemyśle* (Przemyśl 1936), zamieścił artykuł pt. *Reforma szkolnictwa handlowego a współpraca sfer gospodarczych*. Nadto opublikował w „Wiadomościach Dydaktyczno-Historycznych”, z. 1–2 (Lwów 1937), referat pt. *Sposoby realizacji programu historii w gimnazjum kupieckim*. Opracował skrypt pt. *Przegląd stosunków gospodarczych Wschodu, Grecji, Rzymu i wczesnego średniowiecza* (Przemyśl 1936), zaś w 1938 r. ukazał się podręcznik pt. *Historia dla I klasy gimnazjum kupieckiego*. Były to pierwsze w kraju podręczniki dla szkół kupieckich, które ze względu na walory metodyczne używane były także w szkołach średnich innego typu. W Gimnazjum Kupieckim pełnił obowiązki opiekuna III Drużyny Harcerskiej im. T. Kościuszki. Był też opiekunem chóru szkolnego, świetlicy uczniowskiej i strzelnicy.

Kramarz uczestniczył też w działalności naukowej i społecznej inteligencji przemyskiej. W porozumieniu

z prof. Bujakiem (podówczas członkiem Zarządu Głównego PTH), doszło do utworzenia w Przemyślu Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego (PTH), którego zebranie organizacyjne odbyło się 23 XI 1928. Jan Smółka został wybrany na przewodniczącego Zarządu, Kramarzowi zaś powierzono funkcję skarbnika (pełnił ją do 11 VI 1931). Początkowo w pracach PTH udzielał się dość aktywnie, m.in. w trakcie posiedzenia naukowego w 1931 r. wygłosił referat nt. „Ludność rzymskokatolicka diecezji przemyskiej w 1785 r.”, jednak po 1932 r. jego zaangażowanie zdecydowanie zmalało.

Od 1923 r. datuje się członkostwo Kramarza w TPN w Przemyślu, do którego wstąpił pod wpływem Jana Smółki. Dwa lata później opublikował w „Roczniku Przemyskim”, t. 6, artykuł pt. *Stosunki gospodarcze w Przemyślu w 1. połowie XVII stulecia*, przygotowany w ramach seminarium prof. Bujaka. W 1930 r. TPN wydał też pracę doktorską Kramarza. Historii Przemyśla i Ziemi Przemyskiej poświęcił dalsze prace, jednak tylko opracowany z Tadeuszem Ladenbergerem (Ładogórskim) artykuł pt. *Rozmieszczenie ludności rzymskokatolickiej w diecezji przemyskiej w roku 1785*, ukazał się drukiem (*Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931). Natomiast gotowe w 1939 r. do publikacji dwie prace: *Tendencje socjalne ustawodawstwa Kazimierza Wielkiego* oraz *Przemyśl w XVI-XVII w.* zagięły.

Był członkiem Związku Strzeleckiego (ZS) i 14 VI 1936 na Walnym Zjeździe Delegatów wybrany został w skład Zarządu Okręgu X ZS w Przemyślu, zaś 12 VI 1938 wybrano go na pierwszego wiceprezesa. Należał też do Związku Szlachty Zagrodowej.

Publikował artykuły i szkice na łamach czasopism: „Ku Świtom”, „Tygodnik Przemyński”, „Strzelec”, „Wzloty”, „Biuletyn”. W 1933 r. wszedł w skład komitetu redakcyjnego wydawnictwa pt. *„Oświata to potęga”* – *Wydawnictwo pamiątkowe z okazji 15-lecia niepodległości państwa polskiego* (Przemyśl 1933), w którym zamieścił artykuł wstępny.

Po wybuchu wojny został z rodziną ewakuowany na wschód Polski, docierając do Rohatyna. Do Przemyśla powrócił początkiem października. Mieszkając przy ul. Bartosza Głowackiego, znalazł się w sowieckiej strefie okupacyjnej. W pierwszym roku okupacji uczył nadal, pod sowieckim kierownictwem, w Gimnazjum Kupieckim (nazwanym 10 IV 1940 Średnią Szkołą nr 5 im. Mołotowa), skąd go 10 IX 1940 zwolniono. Zatrudnił się jako robotnik w Miejskim Zakładzie Wodociagowym przy ul. Andrzeja Potockiego, przyjęty przez inż. Stanisława Panczyja.

Dnia 4 III 1941 wezwany został w czasie godzin pracy, by zgłosił się w siedzibie NKWD przy ul. Konarskiego (do września 1939 r. budynku Sądu Okręgowego w Przemyśle), gdzie go aresztowano. Przyczyną aresztowania było zaangażowanie Kramarza w działalność konspiracyjno-niepodległościową. W grudniu 1939 r. powstała w prawobrzeżnej, sowieckiej części Przemyśla (tzw. Przemyśl Miasto) tajna Komenda Męska Hufca ZHP w Przemyśle, jako Harcerska Organizacja Niepodległościowo-Wojskowa. W styczniu 1940 r. struktura ta przekształciła się w „Rój Szarych Szeregów PW” („Przemyśl Wschód” bądź „Polska Walcząca”); Komenda Hufca Przemyśl „Miasto” podlegała Komendzie Obszaru Wschodniego we Lwowie. Komendantem Hufca był Tadeusz Dobrowolski, ps. „Watra”, „Ignacy”, natomiast w kwietniu

1940 r. zastąpił go Kramarz, ps. „Waler”. Jednocześnie Kramarz należał do tajnej organizacji o rodowodzie narodowo-demokratycznym, kryptonim „Stalowa Tarcza”. Jej komendantem był ppłk w st. sp. Krupa, ps „Dziadek”, Kramarz zaś jednym z dwóch zastępców.

Co faktycznie było powodem aresztowania Kramarza nie wiadomo. Jednak zatrzymanie przez NKWD kilka dni wcześniej grupy harcerzy (m.in. przyboczny Antoni Władysław Pilch, zastępowy Jan Stanisław Sawczak i Zdzisław Geraszek) wskazuje, że to rozpracowanie tajnego harcerstwa spowodowało falę tragicznych zatrzymań.

Według informacji, jakie zdołały przeniknąć z NKWD na zewnątrz, Kramarz miał zostać „skazany” przez tzw. trojkę na karę pięciu lat łagrów; „rozprawa” odbyła się w więzieniu bez udziału adwokata. Po wyroku przetrzymywano go nadal w więzieniu w Przemyślu przy ul. Rokitniańskiej. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej więzienie to – 10 VI 1941 znajdowało się w nim 856 więźniów – zostało partiami ewakuowane na wschód przez żołnierzy z 233. pułku 13. Dywizji Wojsk Konwojowych NKWD. Kramarz znalazł się w kolumnie, która doprowadzona została do więzienia w Dobromilu, gdzie został bestialsko zamordowany. Według ustaleń dokonanych po 1989 r., w Dobromilu sprowadzano więźniów z cel do „drewutni (magazynu drewna), gdzie rozbijano im głowy ciężkim młotem. Zwłoki wywożono ciężarówką do znajdującej się pod miastem (ok. 2 km na północny zachód od centrum) kopalni soli, tzw. Saliny i wrzucano do jednego z szybów. Niektórzy świadkowie twierdzą, że do szybu wrzucano żywych więźniów”. Miejscowa ludność zaraz po ucieczce Sowie-

tów, a przed przybyciem Niemców, weszła na teren więzienia i do Salin, zastając straszny obraz sowieckiego ludobójstwa. Zbrodnie te opisywane były w ukazującej się pod niemieckim nadzorem prasie, jak „Krakiwski Visti” i „Gazeta Lwowska”.

27 XII 1928 Kramarz zawarł związek małżeński z Józefą Janiną z domu Klepacką (1905–1990), absolwentką Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego w Przemyślu (1925). Miał syna Adama Józefa (1930–1990).

2 III 1991 Rada Miejska w Przemyślu podjęła uchwałę o nadaniu dotychczasowej ul. Ludowej na Zasaniu imienia Waleriana Kramarza.

Źródła i opracowania

Źródła: Archiwum Państwowe w Przemyślu II Państwowe Gimnazjum i Liceum im. K. Morawskiego w Przemyślu, sygn. 112, s. 14–15; ibidem, Materiały Aleksiego Gilewicza, Maszynopis i notki do biogramu W. Kramarza, sygn. 29, k. 4; Instytut Kresów Wschodnich im. Św. Brunona Bonifacego w Przemyślu, Relacja Józefy Kramarz z 27 XI i 7 XII 1985; *Sprawozdanie dyrekcji c.k. gimnazjum z językiem wykładowym polskim w Przemyślu na Zasaniu za rok szkolny 1916*, Przemyśl 1916, s. 44; *Sprawozdanie dyrekcji z działalności za czas od 1 I do 31 XII 1923*, „Rocznik Przemyski”, t. 4: 1924, s. 137; *Sprawozdanie Zarządu i Komendy Okręgu X Związku Strzeleckiego w Przemyślu za okres roczny 1938/1939*, Przemyśl 1939, s. 15.

Opracowania: Z. Budzyński, J. Kamińska-Kwak, *Ponad podziałami. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu w latach 1909–2009*, Przemyśl 2009, s. 58; E. Czerny, *Działalność ZWZ-AK na terenie pow. przemyskiego*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1984, nr 4, s. 128; L. Fac, *Mord w Dobromilu*, „Nasz Przemyśl” 2006,

nr 6, s. 3–5; A. Gilewicz, *Walerian Kramarz*, „Rocznik Przemyski”, t. 9: 1962, z. 2, s. 340–344 [tam błędna data urodzenia: 1904 r.]; A. Gilewicz, *Kramarz Walerian (Waler)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 15, Warszawa–Wrocław–Kraków 1970, s. 130–131; S. Hoszowski, *Kronika seminarium Historii Społecznej i Gospodarczej UJK za pierwszych dziesięć lat jego istnienia 1921–1931*, [w:] *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. F. Bujakowi*, Lwów 1931, s. 577–579, 593; P. Kostrzewa, *Ewakuacja więzień i aresztów w województwie lwowskim latem 1941 r. na przykładzie więzień we Lwowie, Drohobyczu, Dobromiłu, Przemyślu, Samborze i Żółkwi*, [w:] *Zbrodnicza ewakuacja więzień i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu–lipcu 1941 roku*, Warszawa 1997, s. 127–128; Z. Kubrak, *Śłużba społeczna historyków. Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Przemyślu 1928–2003*, Przemyśl 2006, s. 36; T. Pudłocki, *Iskra światła czy kopcąca pochodnia? Inteligencja w Przemyślu w latach 1867–1939*, Kraków 2009, s. 177; A. Sławski, *W przepołowionym mieście – Przemyślu*, [w:] *Szare Szeregi. Harcerze 1939–1945*, red. J. Jabrzemski, t. 1, *Materiały – relacje*, Warszawa 1988, s. 282–283; J. Smółka, *Nowa placówka naukowa w Przemyślu*, „Tygodnik Przemyski”, nr 49/1928, s. 2–3; *100 lat harcerstwa przemyskiego*, Przemyśl 2010, s. 25, 86; L. M. Włodek, *Wybitny uczyony i pedagog*, „Życie Przemyskie” 1986, nr 49, s. 8; Z.K. Wójcik, *Aleksy Gilewicz – historyk nieprowinjonalny*, Przemyśl–Wrocław 2008, s. 156–158; Z. K. Wójcik, *Okupacja i konspiracja w regionie przemyskim (1939–1941). Studium porównawcze*, [w:] *Okupacja sowiecka ziem polskich 1939–1941*, Rzeszów–Warszawa 2005, s. 73; Z. Zborucki, *Dzieje Akademickiego Koła Historyków 1878–1928*, [w:] *Prace historyczne, wydane ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego Koła Historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1878–1928*, Lwów 1929, s. 11–52.